

international association for
religious freedom
belief with integrity

IARF Nederland

Nieuwsbrief 44

december 2012

**Kerst in Praag:
IARF Nederland wenst u prettige feestdagen**

IARF is een ontmoetingsplaats voor hen die streven naar de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging en naar het bevorderen van mensenrechten op dit gebied.

IARF Nederland organiseert twee maal per jaar een bijeenkomst, de voorjaars- en de najaarsbijeenkomst.

In 2013:

Op **zaterdag 9 maart** “Verdraagzaamheid in the Global Village.” Dit is de tweejaarlijkse bijeenkomst IARF met TEC (Taakgroep Europese Contacten), in de Mozes en Aaronkerk, Waterlooplein, Amsterdam (tevens Remonstrantse landelijke Beraadslag). Toegang € 20. Leden IARF gratis, mits u zich aanmeldt via Lucie Meijer (zie onder).

Rond **25 mei 2013** Viering Dies Natalis 113 en tevens Jaarvergadering van IARF Nederland – nadere informatie over plaats en tijd volgt

Begin oktober 2013 Dialoogdag van IARF Nederland met partners samenwerkend in “Naar een Landelijk Stemgeluid”. Nadere informatie volgt.

Bestuur IARF Nederland

- At Ipenburg, Maastricht, *voorzitter*,
tel: 043-3630808, e-mail: theoikos@yahoo.com
- Kees de Haas, Usquert, *vice-voorzitter*
- Annelies Trenning, *secretaris*, Paduaweg 65, 3734 GJ Den Dolder
tel: 030 2281777, e-mail: iarf-nlg.tre@xs4all.nl
- Lucie Meijer, Amsterdam, *penningmeester* -
tel: : 020-6693912, e-mail: luciemeijer@xs4all.nl
- Joop Wiggers de Vries. *lid*
- Onno Oeseburg. *lid*

Inhoud

Van de voorzitter	4
Heeft de IARF een toekomst?	
De Toekomst is al begonnen!	5
Vijfde eeuwfeest van de geboorte van Miguel Servet (1511- 2011)	9
Herzieningen van de Triniteitsleer: van Michael Servet tot Roger Haight	13
Pussy Riot en de weigerambtenaren	24
IARF	36

IARF

VIGILANCE OVER THE HUMAN RIGHT TO FREEDOM OF BELIEF

Van de voorzitter

2012 was een actief jaar voor IARF Nederland. Op vrijdag 30 maart vond in De Woudkapel in Bilthoven een symposium over Servet, de grote zestiende eeuwse strijder en martelaar voor de vrijheid van godsdienst plaats. Op vrijdag 25 mei vierden we onze 112-de Dies Natalis, weer als gasten van de altijd zo gastvrije Woudkapel in Bilthoven. Daar vond ook onze algemene ledenvergadering plaats. Van donderdag 19 tot en met zondag 22 juli was IARF Nederland gastheer van IARF EME (Europa en het Midden Oosten). De bijeenkomst was goed bezocht. De uitwisseling van ideeën tussen leden uit Noord-Ierland, Israël, Tsjechië, Bulgarije, Macedonië, Engeland, Nederland en andere landen was erg verrijkend. Tenslotte organiseerde IARF Nederland, samen met haar partners in de NLS (Naar een Landelijk Stemgeluid) een dialoogdag met als thema “Religie en Diversiteit: Kracht of Dilemma?” in het fraaie gebouw van het Apostolisch Genootschap in Utrecht. Het Apostolisch Genootschap was ook onze gastheer. Er waren meer dan 100 deelnemers, waaronder een dertigtal studenten, die actief deelnamen aan de debatten in de werkgroepen.

In deze Nieuwsbrief vindt u een kleine bloemlezing van deze bijeenkomsten. Van het Servet Symposium vindt u de inleiding van Prof Karel Steenbrink, die actuele theologische ontwikkelingen betreft bij zijn analyse van het gedachtegoed van Servet. Er is een bijdrage van Joop Wiggers de Vries over zijn bezoek aan Servet Symposium, georganiseerd door het Servet Instituut in Noord Spanje eind 2011. Er is de inleiding van de voorzitter van IARF Nederland bij de opening van de IARF EME conferentie in Elspeet, en de inleiding van Prof Theo de Wit, de keynote speaker op onze Dialoogdag in Utrecht op 4 oktober.

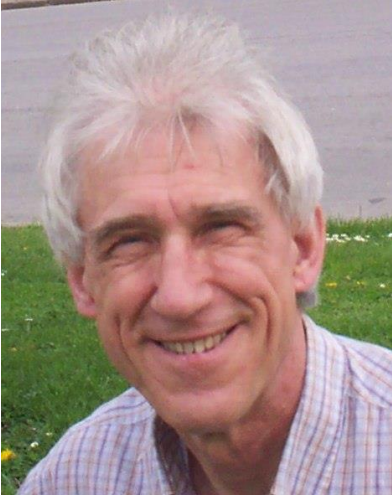
Het bestuur van IARF Nederland wenst u prettige feestdagen en een heel gelukkig, gezond en actief 2013.

We willen u hartelijk danken voor uw steun aan IARF Nederland in het afgelopen jaar.

Heeft IARF een toekomst? De toekomst is al begonnen!

Voordracht van de voorzitter van IARF Nederland bij de opening van de IARF EME conferentie in Mennorode te Elspeet op donderdag 19 juli!

At Ipenburg

Het nieuwste buzz woord is niet langer de globalisering, de Global Village of het milieu. Het is de Singularity. De bekende wet van Moore dat elke twee jaar het aantal computers, zowel technisch als qua capaciteit voor toepassingen verdubbelt. Deze wet is griezelig nauwkeurig bevestigd de afgelopen 50 jaar. Maar sinds kort gaan op sommige terreinen de ontwikkelingen vijf keer sneller dan de wet van Moore aangeeft of ze nemen zelfs exponentieel toe. Nu komen technologische vernieuwingen in

verschillende in principe van elkaar gescheiden gebieden samen. Dit leidt tot een technologische singulariteit.

We zullen bijvoorbeeld in staat zijn om ons lichaam en geest uit te breiden met de hulp van technologie. De exponentiële groei van de technologie begint de capaciteit van het menselijke brein te overtreffen. The singulariteit, in religieuze termen, het punt Omega, is het resultaat van een combinatie van de belangrijkste nieuwe technologieën van de 21ste eeuw in de gebieden: genetica, nanotechnologie en robotica (met inbegrip van kunstmatige intelligentie). Maar de meeste van deze nieuwe ontwikkelingen gebeuren nu al ergens op deze aardbol.

Het is duidelijk dat dit veel ethische vragen oproept. Religie heeft een essentiële rol te spelen bij het sturen van deze ontwikkelingen. Ze kan

bijdragen leveren aan onze visie op de mens, op de mensheid in zijn geheel, op wat we kunnen zien als het goede leven, op de juiste relaties tussen mensen van verschillende achtergrond, ras, religie en geslacht. Dit is allemaal onafhankelijk van elke technologische vooruitgang, maar wordt relevant wanneer we sturing willen geven aan de ontwikkelingen.

Alle menselijke wezens in de wereld worden met elkaar verbonden, dag en nacht, onafhankelijk van de door de mens gemaakte barrières van taal, cultuur, religie en nationaliteit. Dit is niet nieuw voor u omdat de meeste mensen al onafscheidelijk zijn van hun smartphones. De slimme telefoon is onze beste vriend. Het apparaat verbindt ons met de wereld en met andere mensen. Het is ook een instrument dat geduldig, zelfs onze domste vragen, beantwoordt. Deze technologie, die tamelijk nieuw is, creëert tot voor kort ongekende mogelijkheden voor contact en voor de uitwisseling van ideeën, die kunnen leiden tot meer begrip en verdraagzaamheid. Dit alles vormt een uitdaging voor de IARF die de dialoog en de bevordering van interreligieus begrip over grenzen heen als haar kernactiviteit ziet.

Maar er is ook de bedreiging dat er nieuwe vormen van onverdraagzaamheid ontstaan. Populistische politieke partijen krijgen meer invloed. Ze zijn vaak radicaal anti moslim, anti immigranten, en ook vaak anti religieus. Zelfs in onze eigen prachtige land, met een eeuwenoude traditie van tolerantie hebben we een dergelijke partij, die ons land internationaal in een kwaad daglicht zet.

De IARF is actief is om hier een tegenwicht te bieden, zoals bijvoorbeeld onlangs met betrekking tot de verslechterende situatie voor een groot aantal kerken in Hongarije en voor een aantal geloofsgemeenschappen in Irak. Het Hongaarse parlement nam een wet aan die honderden Hongaarse religieuze gemeenschappen van hun religieuze status ontdoed. Onder degenen die hun status als religie verloren zijn moslims, hindoes, Adventisten, Methodisten, Anglicanen, scientologen, ISKCON (Hare Krishna genootschap) en vele anderen. IARF vroeg mensen om te schrijven naar de Hongaarse ambassadeur om hun zorg uit te spreken over de bedreiging van de religieuze vrijheid in Hongarije. Dit is, in mijn ogen,

een goed voorbeeld van een positieve actie om onze doelen te bereiken en om buitenstaanders te interesseren in onze organisatie.

De IARF wees ook op de benarde situatie van de Sabiaanse Mandaeers van Irak als een religieuze, etnische en taalkundige minderheid. Ze vereren Yahya, Johannes de Doper, als hun profeet. Sinds 2003 is deze kleine gemeenschap blootgesteld aan een haatcampagne door extremisten. Door aanhoudende geweld gedwongen heeft 85% van hen Irak moeten verlaten, vooral naar de buurlanden. Bovendien is, als gevolg van de burgeroorlog in Syrië de situatie daar voor hen ook onveilig geworden.

Men zou hier veel andere voorbeelden aan kunnen toevoegen. U kunt op de hoogte blijven door het blog <http://iarf.net/blog/> te raadplegen en door volgeling te worden van het IARF twitter account @IA_ReligFreedom. U moet daarvoor eerst zelf een eigen Twitter account openen.

Mensen worden vrij geboren en moeten vrij zijn om hun religie te kiezen en van religie te veranderen op hun eigen persoonlijke zoektocht naar de waarheid. Dit is de missie geweest van de IARF de afgelopen 112 jaar en dit is de missie de eeuw, die voor ons ligt.

In 1901 stelde het eerste IARF World Congress al als doel: "om de communicatie te openen met hen in alle landen, die streven naar een zuivere religie, hen in volkomen vrijheid te verenigen, en om een gemeenschap en samenwerking tussen hen te creëren." Het inzicht is dat religie en vrijheid geen tegenstellingen zijn, maar in samenhang met elkaar moeten worden gezien.

De IARF richt zich voornamelijk op de vrijheid van godsdienst zoals neergelegd in artikel 18 van de Universele Verklaring Rechten van de Mens:

“Een ieder heeft recht op vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst; dit recht omvat tevens de vrijheid om van godsdienst of overtuiging te veranderen, alsmede de vrijheid hetzij alleen, hetzij met anderen zowel in het openbaar als in zijn particuliere leven zijn godsdienst of overtuiging te belijden door het onderwijzen ervan, door

de praktische toepassing, door eredienst en de inachtneming van de geboden en voorschriften.”

IARF Nederland is bereid om deze uitdaging, die de toekomst ons biedt, aan te gaan.

Wij zijn klein, maar actief. Wij proberen hard om onze doelen te bereiken door te streven naar samenwerking met gelijksoortige kleine organisaties, zoals URI, WCRP, IB en meer recent de Stichting Islam en Dialoog (onlangs met de Dialoog Academie opgegaan in het nieuwe Platform INS). Vorig jaar hebben we een seminar georganiseerd over de toekomst van de interreligieuze dialoog en de dialoog van de toekomst. Dit organiseerden we met hen een seminar over de waarde van de religieuze diversiteit. IARF Nederland probeert ook het draagvlak te verbreden door actief op zoek te gaan naar kerken en religieuze organisaties, die zich bij IARF Nederland willen aansluiten.

IARF is weliswaar een oude dame, die dit jaar haar 112 de verjaardag vierde, maar gelukkig is ze springlevend. Zij heeft een grote taak, die steeds belangrijker wordt in een wereld waar mensen steeds nauwer met elkaar verbonden worden.

Laten we die verantwoordelijkheid op ons nemen.

Vijfde eeuwfeest van de geboorte van Miguel Servet

Een verslag van Joop Wiggers de Vries, bestuurslid van IARF Nederland

In Zaragoza (museum) en Villanueva de Sijena (geboorteplaats) in Spanje werd op 28 en 29 oktober 2011 ter gelegenheid van het feit de 500-ste geboortedag van Miguel Servet een internationaal congres gehouden. Het doel van het congres was de figuur van Servet naar voren te brengen als een voorloper en een strijder voor de vrijheid van geweten, als wetenschapper en als voorstander van een Europese gezindheid. Daarnaast wilde men de kennis omtrent de persoon en het werk van Servet verbeteren.

Het werd georganiseerd door het instituut “Estudios Sijenenses Miguel Servet” met medewerking van de regering van Aragon, de gemeente Villanueva de Seijena en enkele andere instanties, waaronder de IARF.

Er was een toespraak van de burgemeester van Villanueva de Sijena, tevens voorzitter van het gewest en studenten van het conservatorium van Zaragoza gaven een concert ter nagedachtenis van Servet gegeven. Ook voerde men een opera op “Het proces tegen Servet”

De directeur van het instituut bracht het internationaal karakter van instituut en congres naar voren. Men wil de ideeën van Miguel Servet verbreiden en hoopt dat velen hem leren waarderen. Tijdens de bijeenkomsten werden lezingen aangeboden, die vele disciplines omvatten. Zijn ideeën omtrent theologie, wijsbegeerte, geneeskunde, het heelal, enz. werden nader uitgewerkt.

Servet

Servet, geboren in 1509 of 1511, hoort bij de Spaanse Humanisten en Anti-Trinitariers (Unitariers) van de 16^e eeuw. Servet woonde in

1530 in Bazel, maar werd daar uitgewezen. Zo verging het hem ook in Straatsburg in 1531. In dat jaar verscheen namelijk zijn eerste aanval op het dogma van de Drie-Eenheid. "Vergissing van de leer der Drie-Eenheid". Veel exemplaren van het boek werden door de autoriteiten vernietigd. Hij uitte zich in krachtige bewoordingen, zoals de Drie-Eenheid is "een monster met drie koppen". Hij verwierp ook de kinderdoop. De mens moet zelf kiezen voor zijn geloof.

De afkeer van de machtige Rooms-Katholieke Kerk trad op bij een hele serie radicaal religieuze stromingen. Maar Servet was toch wel de belangrijkste Anti-Trinitarier van de 16^e eeuw. Hij stelde zich zowel op tegen de leer van de Rooms-Katholieke Kerk als die van het orthodoxe Protestantisme. De autoriteiten ervoeren zijn uitspraken als provocerend. Vanaf 1532 leefde hij onder de schuilnaam "Villanovanus." Hij werkte als corrector bij een drukkerij in Lyon, was medisch student in Parijs. Hij bestudeerde ook de sterrenkunde, de weerkunde, jurisprudentie en wiskunde. Verder maakte hij naam als geograaf. Hij was werkzaam als arts in Charlieu (1538) en Vienne (1541), waar hij werd aangesteld als de lijfarts van de bisschop. Hij was de ontdekker van de zogenaamde "kleine bloedsomloop".

Servet liet ons een ethisch en tijdloos stempel na, zonder dat hij een nieuwe godsdienst wilde stichten. Hij wordt herdacht door vogels van verschillende pluimage : door vrijzinnigen, humanisten en vrijdenkers, in Nederland onder andere door Ferdinand Domela Nieuwenhuis. In zijn tijd was er een uitwisseling van gedachten tussen moslim, christelijke en joodse denkers.

Als kritisch geleerde wilde hij de wetenschappelijke opvattingen, zoals die gedurende eeuwen golden, niet zondermeer overnemen. Hij aarzelde niet allerlei vooropgestelde waarheden, zo nodig te corrigeren. Servet trachtte zijn medische ontdekkingen in zijn theologische opvattingen te integreren. Hij was een strijder voor het recht van vrijheid van wetenschap en van godsdienst en levensovertuiging.

In 1553 kwam een belangrijk werk van hem klaar: "Het Herstel van het Christendom". Er stak een storm van protest op. Hij vluchtte vanuit

Zuid-Frankrijk richting Italië. In Geneve tijdens een kerkdienst in de Madeleine Kerk werd hij herkend door Calvijn en de zijnen, opgepakt en door een wereldlijke rechtbank op instigatie van Calvijn zelf ter dood veroordeeld. Calvijn bezocht Servet in de gevangenis en trachtte hem daar tevergeefs tot andere gedachten te brengen. Gelijk met Servet werden ook zijn boeken verbrand op dezelfde brandstapel.

Het geboortehuis

De congresgangers waren in de gelegenheid het geboortehuis van Servet te bezoeken. Het is te vinden in Villanueva De Sijena, een fraai

dorp in een mooi natuurgebied met naar schatting 500 à 600 inwoners. Het geboortehuis is het centrum van onderzoek over de kennis van het leven en werk van de geleerde. Het is ook een cultureel project, dat voortdurend in ontwikkeling is. Gewijd aan de mogelijkheid verder te studeren en de waarden die Servet inspireerden, te verspreiden. Het is zo ingericht dat men een beeld heeft hoe Servet leefde.

Als je binnenkomt op de benedenverdieping heb je de indruk dat het oorspronkelijk een boerenverblijf was.

Een vloer van plaveisel, twee bakken om olijfolie en water te bewaren en de wijnkelder. De kelder is een projectiezaaltje geworden. De oude paardenstallen zijn omgevormd tot een vergaderzaal. In dit verblijf heeft men ook de oliepers geconserveerd. Op de eerste verdieping waren er verschillende panelen te bezichtigen die de reizen, die Servet gemaakt, heeft beschreven. Ook is er een antieke apotheek en een laboratorium voor primitieve scheikunde. Op de volgende verdieping komt men bij de uitgebreide bibliotheek van het Instituut. Ook met gegevens van het nabijgelegen klooster. In de tuin van de kerk van de parochie Santo Domingo en El Salvador vindt men een zittend beeld van Servet, dat door zijn landgenoten als eerbetoon is

opgericht. Het geboortehuis wordt jaarlijks door duizenden schoolkinderen bezocht.

Ongeveer de helft van de tijd van het congres was gewijd aan onderwerpen, die verband hielden met de medische wetenschap. De rapportage daarvan laat ik graag over aan de medici, die daar aanwezig waren. Er werd gesproken over de radicale Servet en zijn grondigheid wat betreft de ontleding van diverse vraagstukken. Hij was een van de eersten, die leerde dat het heelal een groot energieveld is, waarin vele verschijnselen samenvallen.

Er werd ruimschoots aandacht besteed aan het unitarisme. Gewezen werd op het grensverkeer dat er bestaat tussen humanisten, vrijzinnige christenen en unitariers. Het zijn stromingen die op elkaar inwerken met over het algemeen een optimistische mensvisie. Ze zijn kritisch met betrekking tot het gebruik van de Bijbel. Ze beschouwen de Bijbel niet direct als het woord van God, maar meer als een bron van inspiratie. Wetenschap en vrijheid staan tegenover een orthodox dogmatisme.

Bij het unitarisme ligt het accent op de eenheid van God (Unitas). Het is monotheïstisch en heeft een vrij religieus denkpatroon met een rationele inslag. Men spreekt niet veel over God en hecht meer waarde aan het oordeel van de rede. Men staat open voor dialoog. In Europa kan het unitarisme gezien worden als de oudste beweging binnen de vrijzinnigheid. De richting werd omschreven als een reformatie, zonder dogma's. Men is het niet eens met het leerstuk van de Goddelijke Drie-Eenheid. Men wijst de goddelijkheid van Jezus af. Men wijst af dat het lijden en sterven van Jezus Christus voor ons aan Gods gerechtigheid zou hebben voldaan (satisfactieeler).

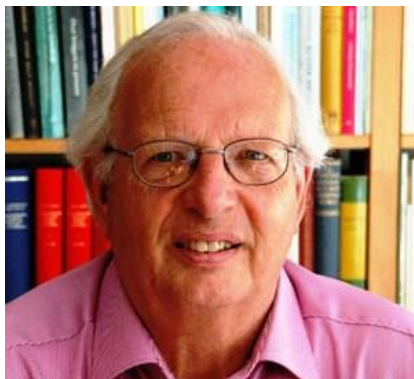
Tenslotte

Servet kwam wegens zijn anti-trinitarische denkbeelden en zijn afwijzing van de kinderdoop op de brandstapel terecht. Het is een barbaarse daad. Hij is vermoord vanwege zijn religieuze opvattingen. Ik bewonder Servet als iemand, die de moed heeft trouw te zijn aan zijn ideeën en bereid is ze tot de dood toe te verdedigen. Hij heeft de moeilijkste weg gekozen.

Herzelingen van de Triniteitsleer: van Michael Servet tot Roger Haight

Lezing uitgesproken op het IARF Servet Symposium in Bilthoven op vrijdag 30 maart 2012

Karel Steenbrink, Emeritus Hoogleraar Interculturele Theologie, Universiteit Utrecht

Michael Servet (1511-1553) leefde in een tijd van grote veranderingen in informatie en communicatie. De uitvinding van de boekdrukkunst na 1450 zorgde voor een versnelling in de beschikbaarheid van bronnen en verspreiding van nieuwe ideeën. Dit zouden we misschien moeten vergelijken met onze tijd van internet en sociale media, waarin ook ineens de verspreiding van ideeën zoveel

sneller kan gaan.

Servet werd geboren in een van de vele Spaanse steden of dorpen die Villanueva heten, ofwel Nieuwstad. Het zijne was 90 km ten noorden van Zaragoza in de noordelijke provincie Aragon, een van de sterkste gebieden van het katholicisme in de strijd voor de verdrijving van moslims (en joden) uit Spanje. Servet is een echte renaissance figuur, een *homo universalis*. Hij is bekend van theologische debatten, maar ook als vorser van de geschiedenis, als geograaf en vooral als medicus (waarschijnlijk dé ontdekker van de bloedsomloop). Hij verdiende zijn geld als arts. In deze bijdrage zullen wij hem vooral bekijken als theoloog en wel als bestrijder van de leer van de Drie-Eenheid, waar hij zich al op de jeugdige leeftijd van 20 jaar bekend en berucht mee maakte. Ik zal eerst commentaar geven op enkele theologische teksten van Servet. Vervolgens bespreek ik de Pakistaanse auteur Muhammad 'Ata ur-Rahim die uitvoerig spreekt over Servet in zijn polemieek met het modern Christendom. Daarna ga ik over op de behandeling van enkele moderne katholieke kritieken op

de leer van de Drie-Eenheid. Zij zijn niet zo hard als Servet in een totale afwijzing. Ze proberen allereerst het ontstaan van de leer te begrijpen, in het kader van het wereldbeeld van de hellenistische cultuur van de vierde en vijfde eeuw. Omdat dit wereldbeeld helemaal achterhaald is, en dus de vraag vanuit dat wereldbeeld niet in die vorm gesteld kan worden, klopt ook het antwoord in de vorm van de Triniteitsleer niet meer. Tenslotte bespreek ik meer in detail de door het Vaticaan in 2005 veroordeelde geschriften van de Amerikaanse Jezuïet Roger Haight.

Michael Servet als bestrijder van de leer der Drie-Eenheid.

Op 20-jarige leeftijd publiceerde Michael Servet een stevig boek van 239 bladzijden in gepeperde taal onder de titel: *De Trinitatis Erroribus*, Over de dwalingen van de Triniteit. Zijn grote argument is dat er in de evangeliën en in de brieven van het Nieuwe Testament geen leer van de Drie-Eenheid te vinden is. Als Spanjaard kende hij waarschijnlijk nog wel elementen van de islamitische leer, die hij dan ook prijst in zijn uiteenzetting. De verwijzingen naar islamitische bronnen zijn hier nog vaag. In zijn tweede grote theologische werk uit 1553 (dat tevens de aanleiding werd tot zijn doodvonnis in het Genève van Calvijn), neemt de Triniteit ook weer een belangrijke plaats in. Uit de bladzijden die wij hiervan hebben opgenomen, blijkt wel dat hij nu de uitgave van de Koranvertaling door Bibliander kon gebruiken. Deze vertaling was in 1543 gedrukt, maar de vertaling was al in 1143 door Robbert van Ketten gemaakt in het juist 'terugveroverde' Toledo, in opdracht van de Benedictijner abt Petrus Venerabilis, hoofd van alle bij Cluny behorende abdijen.

Servet schrijft in zijn beide hoofdwerken op een opmerkelijk positieve wijze over de leerstellingen van Mohammed en de moslims. Hij prijst overigens ook de joden die de werkelijkheid van de ene God steeds hebben beleden, tegen de christenen in. Als grote boosdoener ziet hij de Griekse filosofie, die de christenen uit de vierde eeuw ertoe heeft verleid om allerlei valse speculaties tot dogma te gaan verklaren. De Turkse moslims van het Ottomaanse Rijk waren geduchte tegenstanders: in september 1529 stonden zij voor de poorten van Wenen en ze moesten wel terugtrekken vanwege de ongekend

vroege en heftige sneeuwval vanaf halverwege oktober. Het zou tot 1683 voor een tweede poging werd gedaan, die ook mislukte.

Eigenaardig is het minstens wel te noemen dat Servet zo'n positief beeld van de leer van de moslims schetst. Bibliander had heel wat moeite om de vertaling van de Koran te mogen drukken. De eerste drukproeven werden geconfisqueerd door de gemeente Basel en pas na een brief van Luther zelf, kwam er toch toestemming van de gemeenteraad van Basel voor het drukken van dit werk. Luther vond het drukken van de Koran nuttig. Om de moslims te kunnen gaan bekeren, was immers kennis van de Koran nodig. Luther had toch ook wel enige angst voor het omgekeerde, dat er 'islamisering' zou plaats gaan vinden. Vooral in Hongarije waren bepaalde groeperingen die toen al neigden naar een verwerping van de Triniteitsleer, de later zo genoemde Anti-Trinitarische beweging. Servet was geen kerkhervormer als Luther, Calvijn of Zwingli. In de 734 bladzijden van de *Christianismi Restitutio* vinden we geen of nauwelijks kritiek op de kerk van Rome, op de praktijk van de eredienst, of op de ambten in de kerk. Het werk is grotendeels geconcentreerd op de leer over de godheid en over de positie van Christus.

Ondanks het afwijzen van de Triniteit en van de goddelijke status van Jezus, heeft Servet toch wel een heel aparte status voor Jezus geformuleerd als een soort tussenvorm tussen mens en godheid, min of meer in de lijn van Arius dus. We moeten dus van Servet ook weer geen moderne rationalist of zelfs unitariër maken. Wat me bij een wat vluchtige lezing van dit grote geschrift (eigenlijk een verzameling teksten; er zit ook een hele serie brieven aan Calvijn bij) sterk opviel, was de uitgebreide speculatie over het einde der tijden. Vanuit een hele serie Bijbelteksten probeert Servet het einde der tijden, dat niet zo ver meer kan zijn, te duiden. Hier probeert hij naar moderne smaak toch wel heel wat meer precies te weten te komen dan de meesten van ons nu mogelijk achten.

De lofzang op Servet en andere Unitariërs in het boek *Jesus. Prophet of Islam* van Muhammad Ata ur-Rahim, blz. 112-124.

Muhammad Ata ur-Rahim was een hooggeplaatst lid van het Pakistaanse leger die rond 1960 met pensioen ging en na de dood van zijn echtgenote naar Londen vertrok. Daar schreef hij een boek dat in 1977 uitkam bij Diwan Press in Norfolk. In 1979 verscheen een herdruk in Delhi. Een bekeerde Engelsman, Ahmad Thomson, gaf in de jaren 1990 een herziene versie uit. Het boek is populair geworden bij moslims als een moderne apologie tegen de christelijke opvattingen over de triniteit en over Jezus als goddelijk. Het eerste hoofdstuk geeft de trend al aan: het unitarisme is de echte stroming van het christendom. Dat zou bewaard gebleven zijn in het Evangelie van Barnabas waarvan alleen een Italiaanse en een deel van een Spaanse versie bewaard is gebleven. Volgens westerse academici is dit Barnabas-evangelie een schepping van Spaanse moslims, tegen het einde van, of zelfs ná de Reconquista, rond 1492 dus. Ata ur-Rahim heeft ook een Engelse vertaling van dit Barnabas-evangelie uitgegeven.

In zijn eigen werk uit 1977 bespreekt Ata ur-Rahim de 'oude unitariërs'

eerst: hieronder verstaat hij de evangelies, maar ook een tekst als de Herder van Hermas. De prins van de unitariërs is volgens hem Arius, waarover hij uitvoerig schrijft blz. 79-108. Hij betreurt het dat Arius de strijd verloren heeft en dat zijn leer in de islam alleen nog tot zijn recht is gekomen. Blz. 112-194 bespreekt de moderne unitariërs in het christendom. De eerste daarvan is Michael Servet, gevolgd door oom en neef Sozini, John Biddle, Milton, John Lock, Isaac Newton, Thomas Emlyn,

Theophilus Lindsey, Joseph Priestly, afgesloten door William Ellery Channing (1780-1842). Zijn belangrijkste bron is een zeker A. Wallace, *Anti-trinitarian biographies*, uit 1850. Zoals gewoonlijk gebeurt in polemieken, wordt hier dus geen gebruik gemaakt van

rechtstreeks contact met levende christenen, maar wordt een schriftelijke weergave gebruikt die op het moment van schrijven enigszins gedateerd was. Michael Servet krijgt een prominente plaats in het boek als de pionier van het unitarianisme ruim 1000 jaar na Arius. De leiders van de reformatie worden hier neergezet als mensen die nog helemaal verstrikt waren in de oude metafysica van de eerdere tijden. Luther en Calvijn wilden alleen wat uiterlijke hervormingen in de kerk. Eigenlijk was er tussen hen en Rome alleen een machtsstrijd: 'Their quarrel was not so much with the theology of Rome as with its organisation, and particularly over the question as to who should rule the Church.' (113)

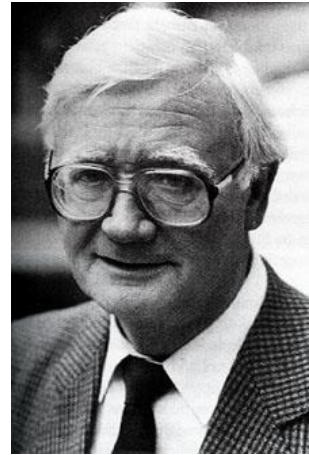
Uit de biografie van Servet wordt geciteerd hoe hij als 16-jarige in de staf van een Franciscaans priester verkeerde, die de persoonlijke biechtvader van de paus was. In Bologna maakte hij mee dat de keizer door de paus gekroond werd, waarbij de mensen op straat voor de paus neerknielden, zijn handen en voeten wilden kussen, terwijl de paus de schulden kwijt schold en aflaten verleende. Het vroege leven van Servet, inclusief zijn medische studies wordt vermeld en natuurlijk het eerste boek uit 1531 over de dwalingen in verband met de Drieëenheid. Het succes van het boek en een kleiner uit hetzelfde jaar: *Twee Dialogen over de Drie-Eenheid* wordt nogal stevig aangedikt: 'The two books took the whole of Europe by storm. No one had ever written such a daring book within living memory. The result was that the Church haunted Servetus from one place to another.' (115). Ata ur-Rahim neemt royale citaten op uit werken over Servet en schetst zo dus het beeld, zoals dat hieronder ook in enkele basisteksten uit zijn twee hoofdwerken is weergegeven. Uiteindelijk citeert Ata ur-Rahim uitvoerig uit een geschrift van onze eigen Adrianus Relandus, dat met de titel *Reflections on Mahometanism and Socinianism* in 1712 in Londen is uitgegeven. Ata ur-Rahim schreef apologetica voor een westers publiek, maar als ik zo eens kijk op internet hoe de lezers over hem denken dan is hij geenszins in staat gebleken om een brug tussen christenen en moslims te slaan: moslims prijzen hem als een groot auteur en wetenschapper, die de waarheid naar boven heeft gehaald, terwijl de christenen onder de beoordelaars in hem alleen een moslim-apologeet zien.

Edward Schillebeeckx en Piet Schoonenberg: waarom is de Triniteitsleer eigenlijk ingevoerd?

In 1963 verscheen een geruchtmakend populair werkje van de Anglicaanse bisschop en serieuze academische kenner van het Nieuwe Testament, John A.T. Robinson: *Honest to God*. Het boek sprak in de lijn van Bultmann over de noodzaak van een *entmythologisering*. God zou niet langer als boven moeten worden gezien, Jezus niet als 'Zoon van God' omdat die term te beladen is. Robinson pleitte voor een existentiële theologie, waarbij hij Paul Tillich als zijn grote voorbeeld zag.

In Katholiek Nederland reageerde Edward Schillebeeckx op de stellingen van Robinson in 1965 met een eigenaardig artikel in het *Tijdschrift voor Theologie*, waarin hij de termen existentieel en essentieel in de middeleeuwse leer van Thomas Aquinas opnam. Essentieel gaat over het abstracte wezen van een mens, dier, of zelfs God: niet over een concreet exemplaar, maar over het algemene wezen, op iedereen toepasselijk.

Existentieel gaat over de concrete vorm van deze mens, dit dier, deze tafel, deze God. Bij God vallen essentie en existentie samen, maar bij andere wezens niet. Existentie is God-naar-ons en die hebben wij in de Bijbel leren kennen, maar de God-in-zichzelf is voor ons maar zeer ten dele inzichtelijk en daar hoeven wij ons eigenlijk ook niet zo druk over te maken. Daarom kunnen wij Gods wezen ook niet begrijpen en moeten wij dat ook niet proberen. Met name de onderlinge verhoudingen tussen vader-zoon-geest kunnen wij niet begrijpen en zijn voor ons ook niet echt belangrijk. Veel van de triniteitstheologie gaat dus over een overbodige en bij voorbaat vruchteloze zoektocht.

De Jezuïet Piet Schoonenberg heeft dit idee op zijn manier ook uitgewerkt. Als gewoonlijk gaat hij historisch te werk. In het

Cappadocië van de vierde eeuw waren er enkele grote kerkvaders, Gregorius van Nyssa, diens broer Basilius (330-379) en Gregorius van Nazianze als bekendsten, die voor het eerst de vragen stelden over de interne verhoudingen van vader-zoon-geest. Dit gebeurde in de eerste generatie na Nicea. Zij wilden benadrukken dat in het Christusmysterie God zich echt en volledig meedeelt aan de mensen. Jezus was dus een echte openbaring van God. Maar om dat steviger te beargumenteren vonden zij het nodig om Jezus als de Christus helemaal aan

het ultieme goddelijk wezen gelijk te stellen en daarmee 'is de immanente triniteit naar voren gekomen, maar tegelijk van de heilseconomische triniteit losgemaakt'. (Schoonenberg, *De Geest, Het Woord en de Zoon*, Averbode Altiora, 1991:179) Ze hebben het goed bedoeld, maar hadden het beter niet kunnen doen: wij hoeven niets te weten van die immanente triniteit, hebben genoeg aan verlossing, aan de heilseconomie. Genoeg dus aan de werking van Zoon en Geest, zonder dat wij hun ultieme essentie doorgronden.

Vanaf de vierde eeuw hebben christelijke theologen overbodige vragen gesteld, namelijk over de interne verhoudingen van Vader-Zoon-Geest als aparte entiteiten, nog vóór de schepping van de wereld. Dat is overbodige speculatie en als we er al iets over zouden weten, helpt ons dat nergens bij. Wat er vóór de schepping van de wereld onderling tussen die 'drie' zich afspeelde moeten wij niet gaan onderzoeken, want dat brengt ons tot niets. Overigens werd het werk uit 1991 door vrienden van Schoonenberg uitgegeven nadat het Vaticaan en noodgedwongen de leiding van de Jezuïetenorde de publicatie een tijdlang hadden tegengehouden. Het werk circuleerde al wel in fotocopie. En toch drukte Schoonenberg zich nogal cryptisch en zeer zorgvuldig uit.

De Amerikaanse Jezuïet Roger Haight (geb. 1936) heeft de gedachten van Schoonenberg uitgewerkt in zijn boek *Jesus, Symbol of God*. (2002) Hij redeneert ongeveer als volgt: de Triniteitsleer geeft een antwoord op een vraag vanuit het vierde eeuwse wereldbeeld. Wij hebben dat wereldbeeld niet meer, dus die vraag ook niet meer en dan is het antwoord ook irrelevant geworden. De concrete vraag was die over de harmonisering van de scheppingsleer van de Griekse cultuur met het joodse christendom. De Griekse cultuur zag God als een afwezige God, een soort van ietsisme. Deze God heeft een *demiourgos* de wereld laten maken. Deze *demiourgos* als wereldbouwer was wel een fantastisch wezen, maar toch ondergeschikt en lager van rang en kwaliteit dan de 'onbewogen beweging' zelf. In de neo-platoonse emanatieleer, waarin het wereldlijke in een soort van trapsraker uit het ultieme zijn van de onbewogen beweging voortkwam, werd de *logos* of het Grote Plan (toch een soort persoonlijk Intelligent Design) als eerst vanuit en naast God gezet. Een onderordening aan het goddelijke dus. Dit gebeurt bij Origenes, Philo van Alexandrië en uiteindelijk ook bij de Alexandrijnse priester Arius. In Nicea is verklaard, dat Jezus de echte en volledige waarheid en verlossing Gods heeft doorgesluisd naar de mensheid.

the presence of God encountered in fa
 I takes the initiative in freedom: revela
 munication, and self-gift. Since revela
 es a parallel structure. That is, in speak
 ke distinctions that are analogous to th
 ample, one can differentiate dimension
 nd belief. The core revelational experie
 ceived in Christian terms in the langu
 od.⁵ The thematizations of such an exp
 ctive responses represent a distinct dir
 ce. Moreover, one must reckon on vari
 s reflection becomes more abstract and
 nce. For example, one can distinguish
 the experience of original revelation in
 l primary religious language of a comu
 etrical forms which are the result of dia
 ndmarks of a tradition, and d) the ongo
 nese revealed beliefs.⁶

Maar wat als wij niet meer in een *demiourgos* geloven die de wereld in elkaar heeft gezet, maar in een oerknal, waaruit via doorsluiting van de oorspronkelijke krachten en een evolutie via *trial and error* de huidige wereld is ontstaan? Dan werkt de formulering van Nicea niet meer. Dat schreef Roger Haight in zijn boek dat in 1999 verscheen bij de populaire uitgeverij Orbis Books (Maryknoll/New York). Haight, een Jezuïet, was niet zomaar iemand: hij was President of the Catholic Theological Society of America, en zijn boek kreeg een aardige publieksprijs in 1999: die van de *Catholic Press Association*.

Dat boek is in 2004 door Kardinaal Joseph Ratzinger verboden met een curieuze argumentatie. Ook al is de gebruikte terminologie van die tijd irrelevant geworden omdat daar elementen uit een nu verlaten wereldbeeld in zitten, dan blijven de woorden toch hun eigen leven leiden. Aan die door de traditie gevormde terminologie moeten wij dus

blijven vasthouden. Haight noemt dit een proces van *objectification* (blz. 279): aan die ‘objectieve’ woorden en formuleringen wil de Vaticaanse theologie vasthouden, maar dat zouden we niet meer moeten doen:

“The point of Nicea should be expressed in a language that transcends the boundaries of the incarnation of the Logos, while remaining faithful to the creed itself. The symbol Logos is not essential to the creed, and not in itself something that was defined. Because

Logos language was never called into question, it never entered into the dogmatic intent of the conciliar fathers. All parties accepted that there was a Logos who pre-existed and who became incarnate in Jesus. The language of a hypostatized Logos constituted the milieu of the discussion. But that very framework has become part of the problem; it has lost its plausibility and power in a postmodern intellectual culture. One should thus seek an interpretation that transcends the narrowly defined framework dictated by Johannine language.” (Haight 1999:281).

Door zijn veroordeling in 2004 kon Haight niet meer aan katholieke instellingen doceren. Voorlopig nog geen probleem: hij had al een tijdelijke aanstelling bij het protestantse Princeton Theological Union Seminary en hij was al 68. Haight heeft zich niet rechtstreeks over de veroordeling uitgesproken. In 2009 werd hij alsnog kerkelijk veroordeeld tot een uitgebreider straf. Hij mag niet meer over theologische onderwerpen publiceren, waar dan ook en ook niet meer doceren, waar dan ook. Dus ook niet aan niet-katholieke instellingen als Princeton. Maar hij heeft geen lijfstraf gekregen als Servet: geen brandstapel. In feite is zijn boek gewoon verkocht bij de uitgeverij Orbis Books. Het is herdrukt en populair gebleven. Ik heb zelf het boek pas gekocht na de veroordeling door het Vaticaan, waardoor het ook buiten de VS een populair boek werd. Zo werkt een Vaticaanse veroordeling dus vaak ook weer averechts, en kopen vrije katholieken het juist nog liever ná de Vaticaanse veroordelingen.

Trinity Light, dus toch maar beter niet helemaal afschaffen

Tegen Ratzinger, nu Benedictus, B16 geworden, pleit ik voor een *Trinity Light*, die niet verder moet gaan dan de Bijbelwoorden en dan zelfs nog verdund naar wat wij nu in ons door de moderne natuurwetenschappen in ons wereldbeeld normaal achten. Die terminologie helemaal afschaffen en dus niet meer spreken over Zoon van God voor Jezus vind ik te drastisch. Wat doe je dan met die prachtige muziek van de Bach-koralen of de Anglicaanse psalmen? Toch maar gewoon blijven zingen, toch! En wat doe je met al die schitterende kunst waarin de Drie-Eenheid is uitgebeeld?

Een collega van mij aan de Utrechtse faculteit stelde een beeld voor als van Joachim van Fiori, de twaalfde eeuwse Italiaanse monnik en pelgrim, die een beeld voorstelde van een tijd van de Vader (het Joodse Oude Testament, de tijd tot Christus), een tijd van Jezus de Christus, prekend en levend in het Palestina van zijn tijd, en tenslotte een tijd van de Geest, waarin de christenen (en anderen) steeds maar weer een vernieuwde interpretatie van de leer van Jezus moeten zien te bedenken.

Dat kunnen we dan iedere keer bedenken en voor ons houden als we die triniteitsdoctrines weer horen, zien of zingen.

Pussy Riot en de weigerambtenaren Over politisering en depolitisering van godsdiensten en andere heilsleren

Keynote speech op de Dialoogdag “Religie en Diversiteit: Kracht of Dilemma?” op donderdag 4 oktober 2012 in Utrecht
(zonder de voetnoten. Het volledige artikel vindt u op onze website of het wordt u, op verzoek toegestuurd door de secretaris)

Prof Th.W.A. de Wit (Universiteit van Tilburg)

Onze Europese erfenis: jaloerse religies

Volgens onze beste twintigste-eeuwse denkers¹ is het bijzondere van onze moderne representatieve democratie dat de *verdeeldheid* en het *conflict* er als normaal gelden. Niemand is daar namelijk van te voren al (bijvoorbeeld door zijn afkomst, door zijn contact met een goddelijke waarheid, of door zijn organische band met het volk) in het *bezit* van de kennis van wat het algemeen belang inhoudt. Tegelijkertijd is iedereen wel verplicht zijn voorstellen in termen van dat ‘publieke belang’ te formuleren; democratie is dus ook méér dan pure belangenafweging, en in een discussie hoopt men zelfs van zijn politieke tegenstander iets op te steken.

Er zit dus een element van hoop op zelfoverstijging in de democratie, dat mogelijk gemaakt wordt door dat ieder zich invoegt in een gezamenlijk kader dat men niet zelf heeft uitgevonden en ook niet kan dicteren. En ten slotte is niemand verplicht, de meerderheidsbesluiten die tot nieuwe wetgeving leiden, toe te juichen of zelfs maar zinnig te vinden. Een democratisch meerderheidsbesluit heeft daarmee een arbitrair moment - het ritueel beëindigen van de discussie. Juist dat arbitraire moment maakt het draaglijk voor wie een democratisch

dispuut verloren heeft. Want een voorstel dat met 76 stemmen is aangenomen hoeft inhoudelijk natuurlijk niet beter te zijn dan dat van de overstemde minderheid. Alleen uitwendige gehoorzaamheid wordt van ons gevraagd, innerlijk verzet als ook uiterlijk protest binnen de kaders van de rechtsstaat blijven volledig toegestaan. Ook een overstemde minderheid houdt zo uitzicht op een ander, beter besluit en hoop op een betere wereld. De voorwaarde hiervoor is wel, zo heeft de Franse denker Jacques Derrida hieraan toegevoegd, dat 'het politieke zich bevrijdt uit de verstengeling met het theocratische en theologische, een bevrijding die goed samen kan gaan met de vrijheid van godsdienst.' Waarheid (heil) en rechtvaardigheid (in de zin van gelijke vrijheid van alle burgers) blijven in een waarlijk democratische politiek dus gescheiden. Dat impliceert dat elke heilsleer in een democratie een soort besnijdenis ondergaat, een 'narcistische krenking', met een woord van Sigmund Freud.

De kerngedachte van dit alles is dus dat de moderne democratie een bepaalde *vorm* oplegt aan de maatschappelijke conflicten, zodat ze hanteerbaar worden. Die vorm moet ons vooral beschermen tegen ons immer dreigende egotisme. Dit egotisme, zo zal ik hier betogen, nam in het verleden, en neemt soms ook vandaag nog onder meer de vorm aan van een enthousiaste of jaloerse, naar exclusiviteit strevende religie. Sommigen voegen hier nog aan toe dat deze monopolistische impuls vooral inherent is aan monotheïstische religies en hun seculiere varianten, de zogeheten grote verhalen of 'monomythen' (O. Marquard). Het begrip 'religie' dient men namelijk breed op te vatten, zodat het niet alleen de overgeleverde religies en confessies omvat, maar ook de seculiere 'politieke religies', een begrip dat de filosoof Erich Voegelin in de jaren dertig van de vorige eeuw introduceerde. Ook collectieve entiteiten als de staat, het volk, het ras, de klasse en de mensheid kunnen ons namelijk verleiden tot een allesverterende aanhankelijkheid, zodra zij gepolitiseerd worden en gesacraliseerd tot een heilsinstantie. Hieronder zal ik betogen dat zelfs het private, anti-sociale, gesacraliseerd kan worden.

Depolitiserings van jaloerse religie: de ontwarring van een gordiaanse knoop

Met zijn verwijzing naar de godsdienstvrijheid en de ontvlechting van het politieke en het religieuze herinnert Derrida uitdrukkelijk aan de *depolitiserings* van de religies die aan de basis ligt van de moderne democratische rechtsstaat. Deze depolitiserings of neutralisering is de moeizaam bereikte culturele statusverandering van religies en confessies als antwoord op de confessionele burgeroorlogen van de zestiende en zeventiende eeuw in Europa. Religieuze waarheidsaanspraken zijn na deze verandering niet langer juridisch verplichtend: de gordiaanse knoop, waarbij de wereldlijke overheid de kerkelijke orthodoxie beschermt, en deze laatste de staat een sacrale wijding verleent, is verbroken. Deze ontkoppeling kan met recht historisch genoemd worden, want daarin triomfeert de wil tot vrede over de wil tot een politieke triomf van de waarheid. Kerken hebben er lang over gedaan, afscheid te nemen van de theologisch zo evident lijkende fusie van waarheid en macht. ‘Misschien bent u van mening’, zo betoogde kardinaal Ottaviani namens de rooms-katholieke kerk nog in 1960, dus net vóór het Tweede Vaticaanse Concilie, ‘dat de katholieke kerk met twee maten meet. Want waar zij zelf heerst, wil ze de rechten van andersgelovigen inperken, maar waar zij zelf een minderheid vormt, verlangt zij gelijke rechten als de anderen. Daarop moet men antwoorden: inderdaad, er dienen twee maten te worden gehanteerd, de ene voor de waarheid, de andere voor de dwaling.’ Zoals bekend werd de godsdienstvrijheid pas tijdens Vaticanum II voluit aanvaard – een ‘copernicaanse wending’, zo is er wel gezegd.

Nuanceringsen

Dit alles zal ons als burgers van een liberale staat misschien vanzelfsprekend voorkomen, overtuigd als wij er van zijn geraakt dat een godsdienstige overtuiging ‘privé-zaak’ is en het opleggen van een religie door de staat ‘middeleeuws’. Toch kunnen enkele historische en conceptuele nuanceringsen op dit punt ons dichterbij de eigenlijke vragen brengen, namelijk of wij werkelijk bereid zijn,

pluraliteit op het gebied van waarheids- en heilskwesties te aanvaarden, en of de politisering van een 'jaloerse heilsleer' vandaag niet een nieuwe vorm aanneemt. Ik wil hier drie van deze nuanceringen of preciseringen voorleggen, en afsluiten met enkele praktische conclusies.

1. Grenzeloze gehoorzaamheid aan de wet?

Op de eerste plaats heeft de grote Britse historicus Christopher Hill laten zien, dat het bij de zeventiende-eeuwse vervolging van religieuze dissidenten dikwijls niet alleen ging om de onderdrukking van religieuze heterodoxie en dus om het weigeren van de godsdienstvrijheid. Tegenover elkaar stonden dikwijls niet eenvoudigweg een repressieve religieuze staatsorthodoxie en dissidente geloofsovertuigingen, maar twee totaal verschillende politiek-religieuze waardesystemen. Een voorbeeld dat door Hill wordt behandeld zijn de discussies en praktijken van de radicale Quakerbeweging, die rond 1650 leefde in de verwachting van de spoedige terugkeer van Christus. Deze kunnen bij ons wellicht nog herinneringen oproepen aan de 'ludieke' jaren zestig van de afgelopen eeuw.

Deze radicale Quakers attaqueerden de rijken en maakten zich tot spreekbuis van de armen. Zij weigerden hun hoed af te zetten in het gezelschap van magistraten, debatteerden en speculeerden over radicale democratisering, 'communistische' samenlevingsvormen, vrije liefde en de wetenschappelijke (on)betrouwbaarheid van de bijbelse, canonieke teksten. Er zijn getuigenissen over vrouwen die bij openbare gelegenheden hun borsten ontblootten terwijl zij uitriepen: 'Welkom aan de opstanding!' Hier begint de scène zelfs een treffende gelijkenis te vertonen met een voorval in de jaren zestig, toen de Duitse professor Theodor Adorno, zelf een prominent maar ietwat elitair maatschappijcriticus, tijdens zijn college geconfronteerd werd met studentes die plotseling hun borsten ontblootten.

Maar de geschriften van de vroege Quakers belichten ook de minder frivole, grimmiger kant van deze politisering. "De heiligen van de

allerhoogste God zijn in aantocht om zijn vijanden te vermorzelen”, zo valt er bijvoorbeeld bij John Fox, een radicale Quaker, te lezen, waarbij hij zichzelf vanzelfsprekend tot deze ‘heiligen’ rekende. Zoals bekend heeft ook de jaren zestig in Duitsland en elders de geenszins ludieke, gewelddadige beweging van de *Rote Armee Fraktion* voortgebracht die de destijds zo genoemde ‘repressieve tolerantie’ van het laat-kapitalisme niet alleen in geschifte en met symbolische acties, maar ook met bomaanslagen en gijzelingen bestreed.

Onze democratische reserves of zelfs aversie jegens de koppeling van sociaal-politieke radicaliteit aan religieuze (of utopische) waarheidspretenties maakt het voor ons dus ook *minder makkelijk*, begrip op te brengen voor de politiek-religieuze dissidentie uit de periode van de godsdienstoorlogen. Dezelfde reserves maken het echter het óók ongeloofwaardiger, onszelf op de borst te kloppen over onze ‘tolerantie’ in vergelijking met de wrede verdedigers van de status quo uit Bunyans tijd. Terecht stelt Hill dat de studie van de casus van John Bunyan en zijn tegenstanders een vraag opwerpt die nog steeds actueel is, namelijk ‘of verzet tegen de wet ooit legitiem kan zijn wanneer het gedictieerd wordt door serieuze geloofsovertuigingen’. De meeste liberale democraten zullen vandaag op deze vraag met een hartgrondig ‘neen’ antwoorden, of hoogstens met een nieuwe wet (een wet gewetensbezwaarden) en een discussie over een grensgeval als ‘burgerlijke ongehoorzaamheid’.

Conclusie: De verdraagzaamheid van de liberaal-democratische verdedigers van de bestaande orde jegens een politiek handelen dat ‘door God is opgewekt’ (*a Deo excitato*, zoals de formule ooit luidde) is de laatste eeuwen drastisch afgenomen. Een toenemend religieus analfabetisme, dus het gebrek aan elementaire kennis over de religieuze geschiedenis van de mensheid, versterkt dit vandaag nog. Onze tolerantie bereikt spoedig een grens, wanneer zij wordt uitgedaagd door politiek-religieuze intolerantie (vandaag al snel ‘fundamentalisme’ genoemd), en vaak reeds wanneer de angst daarvoor bezit van ons heeft genomen of zelfs door de massamedia actief wordt verspreid.

Een actueel voorbeeld van een nauwelijks revolutionair te noemen gehalte. Volkskrant-columnist Toine Heijmans vindt dat ambtenaren gewoon moeten uitvoeren wat wij – de democratische meerderheid – hebben besloten, zodat er voor ‘weiger-ambtenaren’ die homoseksuele stellen niet wensen toe te spreken geen plaats is. Immers, zo schrijft hij, ‘een ambtenaar is de wet’. Toch is dat een terugval achter de historisch bereikte gewetensvrijheid, een leerstuk dat een ambtenaar *niet* reduceert tot een mechanische executeur van de wet. En men vraagt zich tevens af: heeft deze opiniemaker dan niets geleerd van de na-oorlogse discussie over het nationaal-socialisme, waar het legalistische argument (‘ik heb slechts de wetten van de *Führer* gehoorzaamd’) *niet* werd aanvaard om de eigen verantwoordelijkheid uit te wissen? In de eeuw die achter ons ligt hebben wij door de ervaring van massieve staatsterreur het verschil tussen recht en rechtvaardigheid opnieuw hardhandig geleerd, en het is ook geenszins nodig het met ‘weigerambtenaren’ inhoudelijk eens te zijn om hun gewetensvrijheid te respecteren.

Het geborneerde karakter van de impuls om ‘weigerambtenaren’ tot een politiek probleem te maken wordt nog duidelijker wanneer we haar vergelijken met het het activisme van de Russische vrouwenpunkgroep Pussy Riot. Deze groep is in korte tijd uitgegroeid tot een belangrijk symbool tegen het corrupte en repressieve regime van Poetin. En vanwege de nauwe band van dit regime met de patriarch van de orthodoxe kerk was het onvermijdelijk dat deze vrouwen zich ook gingen richten tegen de gordiaanse knoop waarin de staat en de ‘nationale kerk’ van Rusland nog steeds zijn verwickeld. Soms krijgt hun protest zelfs een expliciet politiek-theologische vorm, zoals toen zij zich op ‘Maria’ beriepen als verlosser in de strijd tegen de repressie van Poetin en consorten.

Pussy Riot strijdt dus voor de ontvlechting van kerk en staat in Rusland, een strijd die zowel politiek als theologisch onze steun verdient. Heijmans echter wil SGP-gelovigen tot gehoorzaamheid dwingen aan zijn emancipatie-narratief. Onze democratie is echter een regeringsstelsel om pluraliteit mogelijk te maken, geen instrument van een liberale emancipatiebeweging. En terwijl een columnist als Heijmans in Nederland de wind mee heeft en een zelfverzekerde meerderheid mobiliseert tegen een kleine minderheid van SGP-gelovigen, neemt *Pussy Riot* het met grote persoonlijke moed op tegen een oppermachtige staat – intussen wacht de vrouwen een strafkamp van twee jaar.

Maar misschien wel het meest zwaarwegend is een laatste, praktisch bezwaar tegen het aan de schandpaal nagelen van weigerambtenaren. Vragen we onszelf nuchter af: welk probleem wordt er eigenlijk opgelost wanneer deze gewetensbezwaarde ambtenaren zijn ontslagen of tot gehoorzaamheid zijn gedwongen? Nog nooit hebben wij berichten ontvangen dat de huwelijksvoltrekking van ook maar één koppel is afgelast omdat een ‘weigerambtenaar’ die verhinderde. Zelf zou ik trouwens bij mijn huwelijk helemaal niet *willen* worden toegesproken door iemand die zijn best staat te doen zijn eigen overtuigingen te verbergen.

2. Triviale en niet-triviale overtuigingen of: de verabsolutering van de tolerantie

Voor vermoedelijk de meerderheid van de Nederlanders vandaag is de trouw aan religieuze praktijken en aan religieuze overtuigingen, waaronder die van een ‘weigerambtenaar’, niet alleen een privé-zaak die in het openbaar geen rol mag spelen, dergelijke overtuigingen zijn volgens menigeen zelfs te vergelijken met een triviale persoonlijke voorkeur, een hobby of een individuele eigenaardigheid. Over de transformatie van een religieuze loyaliteit tot een triviale aangelegenheid heeft de Amerikaanse filosoof Stanley Fish belangwekkende dingen gezegd. Deze verglijding ligt volgens Fish zelfs in de lijn van de door John Locke in de zeventiende eeuw betoogde noodzaak van een depolitisering van religieuze kwesties: ‘Wanneer je zegt dat religieus geloof niet iets is waarvoor je beloond of gestraft moet worden, en zeker niet iets waarvoor je moet gaan vechten, dan is het slechts een kleine stap om te gaan zeggen (wat velen dan ook deden) dat religieuze overtuigingen *het niet waard zijn* om voor te vechten. Er is een subtiele grens, en soms zelfs die niet, tussen het verwijderen van de religie uit het openbare strijdveld en het naar de marge dringen van religie, waar het alleen nog met de nodige pracht en praal vertoond wordt bij ceremoniële gelegenheden zoals we dat vaak doen bij zaken die we triviaal gemaakt hebben. Denk bijvoorbeeld aan de plechtigheden rond ons koningshuis.

Een volgende stap is de voorstelling van religieuze betekenissen en praktijken als iets *buitengewoons* in de dubbele zin van het woord: als iets dat verheven is boven wat ‘gewone mensen’ in hun dagelijks leven bezighoudt, én als iets excentrieks en marginaals, iets wat niet behoort tot wat er in het gewone leven en in de politiek werkelijk toe doet. Beide aspecten hebben zich vandaag in Nederland ontwikkeld tot zeer courante houdingen ten opzichte van ‘gelovigen’: het zijn ofwel paradijsvogels die toegang schijnen te hebben tot een werkelijkheid die voor ons gewone stervelingen gesloten blijft, of ze houden als een minderheid blijkbaar vast aan iets waarvan het praktische nut ons ontgaat, of dat mogelijk zelfs schadelijk of

gevaarlijk is. Dit in quarantaine plaatsen van religie betekent dat religieuze waarden 'ofwel worden beschouwd als de triviale expressie van een individuele smaak, dan wel veroordeeld als een irrationele en regressieve anti-sociale kracht.' En uiteindelijk wordt van een religieus mens verwacht dat hij zijn religieuze visie op het goede leven vóór zich houdt, of – ik citeer nu Fish - zijn religie beschouwt als iets waarmee men aankomt 'met dezelfde schroom als waarmee men zijn zelfgemaakte toastjes meeneemt naar een cocktail party.'

Maar deze hele ontwikkeling heeft ook een scherpe kant. Want men kan op de privatisering en trivialisering van religie, die nog kan worden uitgebreid tot de trivialisering van de nationale cultuur tot folklore en zelfs tot morele overtuigingen twee volledig verschillende sociale praktijken funderen. Men kan menen dat religieuze en culturele identiteiten er *a priori* recht op hebben, met rust gelaten te worden, omdat zij nu eenmaal uitingen van zelfbeschikking zijn. Dat heeft ons in Nederland, onder aanroeping van de deugd van de multiculturele tolerantie, een tijd lang een nieuwe vorm van hypocrisie opgeleverd, de cultuur van de 'politieke correctheid'. Wanneer mijn religie of cultuur immers mijn hoogstpersoonlijk maaksel of *design* is geworden, dan valt er niets meer te tolereren, want er is niets wat gedeeld wordt of naar publieke erkenning streeft en dus tegenspraak of irritatie zou kunnen oproepen. Ieder doet zijn eigen ding.

Maar deze vorm van tolerantie kan evenzeer een agressieve vorm van *intolerantie* genereren. Het triviale karakter van iedere overtuiging wordt dan een eis. De eis, andere overtuigingen te respecteren, 'slaat dan om in de eis geen overtuigingen meer te hebben, op basis waarvan men tegengestelde overtuigingen voor onjuist houdt. Mensen die er nog serieuze, niet-triviale overtuigingen over waarheid en heil op na houden worden dan als een bedreiging waargenomen. En even onverbiddeijk wordt tolerantie dan zelf de enige serieuze, absolute overtuiging, en tevens de aanduiding van een nieuwe politieke scheidslijn: die tussen wij, de verdraagzamen en zij, de dragers van overleefde, achterlijke en intolerante tradities – orthodoxe gelovigen van allerlei slag, in ons land allereerst natuurlijk de moslims. Precies dat hebben wij in ons land de laatste tien jaar ervaren, en Nederland is

in die tijd in de ogen van menig buitenstaander veranderd in een enclave van grimmigheid, onverdraagzaamheid en ongestvrijheid.

Ook deze merkwaardige omslag van depolitisering naar politisering en van tolerantie naar intolerantie bevat een harde les, die ik nog het best met een citaat van Friedrich Nietzsche onder woorden kan brengen. Deze schrijft ergens over de 'wet', dat er geen heiligdom kan worden verbrijzeld, zonder dat er een nieuw heiligdom wordt opgericht. Wij aanvaarden dus helemaal niet dat onze diepste overtuigingen louter een 'privaat' karakter hebben. Het scherpste commentaar op de recente commotie over de weinig subtiele uitspraken van SGP-voorman Van der Staaij over de band tussen zwangerschap en verkrachting kwam van de historicus Jan Dirk Snel. Hij betoogde dat de 'storm van afkeer en walging' die deze politicus ten deel viel er op wijst dat onze collectieve moraal sterker dan ooit, ja vandaag een 'collectieve religie' en een bezweringsritueel is geworden.

3. De onuitroeibaarheid van de *res mixtae*

Een laatste nuance. Het begrip 'gemengde aangelegenheid' (*res mixta*) is ons bekend uit de katholieke canonieke traditie, maar de relevantie ervan is mijns inziens veel breder. Uitgaande van de befaamde tekst uit Mattheus 22 over wat aan de keizer, wat aan God toebehoort, is de gedachte ontwikkeld dat God de zorg voor het menselijk geslacht tussen een kerkelijke en een wereldlijke macht verdeeld heeft. Dit riep vanzelf de vraag op, of er ook kwesties zijn die tot beide domeinen behoren, omdat ze zowel een geestelijke als een wereldlijke dimensie hebben. Welnu, bij een kerk als de katholieke die lange tijd de pretentie had dat zij verantwoordelijk was voor *the moral management of society* zijn er vanzelfsprekend vele van zulke *res mixtae*, want de meeste levensterreinen hebben een morele dimensie. Denk bijvoorbeeld aan het economisch leven, het onderwijs, maar bijvoorbeeld ook aan oorlogvoering en seksualiteit. Dat zijn dan ook volgens de traditie van de katholieke leer evenzo vele terreinen waarop kerk en staat dienen samen te werken. In geval van conflict heeft de kerk volgens deze doctrine het laatste woord, omdat deze

gemeenschap een hoger doel dient dan de wereldlijke gemeenschap, namelijk het zielenheil.

Vanaf de zeventiende eeuw reeds staat deze leer ter discussie, het meest rigoreus bij een denker als Thomas Hobbes, die in een intussen verscheurde confessionele wereld de innerlijke instabiliteit ervan aanwijst: de leer nodigt uit tot theologisch gelegitimeerde burgerwist, omdat het kerken en confessies zeggenschap geeft over de staatsmacht zonder de daarbij behorende verantwoordelijkheid te dragen. Hobbes pleitte voor één soevereine macht die van haar burgers gehoorzaamheid vraagt in ruil voor bescherming. Pas op basis van dit primaat van de politiek is de eerder besproken democratische scheiding van waarheid en gelijke vrijheid mogelijk die het dissidente minderheden mogelijk maakt, een meerderheidsbesluit te respecteren maar de heilzaamheid ervan te betwisten of te loochenen.

Maar dit alles betekent niet dat *res mixtae* nu tot het verleden behoren. Ter illustratie een voorbeeld uit Frankrijk, het land waarin de scheiding van religie en politiek volgens menigeen het meest voldragen is. Zoals bekend stelde de door president Chirac ingestelde commissie Stasi voor, het dragen van zogeheten 'ostentatieve' religieuze symbolen op openbare middelbare scholen te verbieden. Een van de betere argumenten hiervoor luidde, dat de school, de plaats waar de redelijkheid van de *citoyen* in alle sereniteit moet worden aangeleerd, geen strijdveld van religieuze expressie moet worden. Om die reden had de commissie aanvankelijk voorgesteld het verbod ook uit te breiden tot *politieke* symbolen.

Dit voorstel werd echter door de regering niet overgenomen, want – zo luidde de bedenking – is het via symbolen uitdrukking geven aan politieke overtuigingen geen democratische verworvenheid van het 'soevereine' Franse volk?¹⁷ Maar zodra men deze symbolen van dichtbij beziet, blijkt het hele onderscheid tussen religieuze en politieke symbolen dikwijls uiterst discutabel, en hetzelfde geldt voor talloze uitdrukkingen. Zijn 'joodse staat,' 'Heilig land' of 'heilige

plaatsen' politieke of religieuze aanduidingen? Het antwoord moet natuurlijk luiden: zij verwijzen naar een politiek-theologische problematiek en naar een *res mixta*. Zo kan het dragen van een kruis(je) of een hoofdoek in contexten van religieuze pluraliteit wel degelijk tot een statement, ook een politiek-polemisch statement worden. Ook het bestaan van 'christelijke', 'moslim' of 'hindu'-partijen maakt de eis van een 'heldere' scheiding tussen het politieke en het religieuze tot een fictie zonder werkelijkheidszin, zeker wanneer we moeten vaststellen dat seculiere politieke ideologieën historisch gezien evenzeer messianistische trekken hebben en om die redden 'politieke religies' genoemd worden.

Conclusie

Het hele onderscheid tussen het religieuze en het politieke is zelf van historische en dus ook politieke aard, en wordt alleen via onderhandelingen gevestigd. De recente uitdrukking 'post-seculier' benadrukt dat: het is niet langer evident dat bij politieke instituties en discussies alleen 'seculiere' argumenten en narratieven geldigheid hebben. *Res mixtae* zullen onze aandacht dus blijven opeisen. Ik zou aan mijn diagnose en conclusie drie praktische adviezen willen verbinden:

- (1) Politiek-religieuze issues zijn er in Nederland, maar vooral ook wereldwijd vele; alleen dat al maakt bestrijding van religieus analfabetisme en dus kennis en begrip van de religies en hun geschiedenis van groot belang, of men nu zelf gelovig is of niet. Simpel onbegrip of *dédain* ten opzichte van mensen met religieuze loyaliteiten is geen teken van een verlichte geest, maar eerder van provincialisme;
- (2) Men mag van seculiere burgers verwachten dat zij politieke argumenten die religieus geïnspireerd worden voluit serieus nemen, en van gelovigen dat zij bereid zijn hun intuïties zoveel mogelijk van een seculiere vertaling te voorzien;
- (3) Een werkelijk pluralistische democratie vraagt van burgers een zeker incasseringsvermogen, want de wederzijdse relativisering van de diverse (religieuze dan wel seculiere) 'heilige huisjes', gaat onvermijdelijk gepaard met een zekere ontheiliging.

international association for

religious freedom

belief with integrity

VIGILANCE OVER THE HUMAN RIGHT TO FREEDOM OF
BELIEF

De IARF is in 1900 opgericht met als doel om mensen te verenigen die zoeken naar “de zuivere religie en de volmaakte vrijheid.” IARF is nu een wereldwijde gemeenschap van organisaties, groepen en individuen met een verschillende godsdienstige of levensbeschouwelijke achtergrond. De IARF strijdt voor het fundamentele recht op godsdienstvrijheid en bevordert begrip en respect tussen mensen uit verschillende godsdienstige tradities. Er zijn afdelingen in: Bangladesh, Canada, Duitsland, India, Ierland, Japan, Nepal, Nederland, Pakistan, de Filippijnen, Sri Lanka, Thailand, het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten.

IARF Nederland

Secretariaat Paduaweg 65, 3734 GJ Den Dolder

tel: 030 2281777, e-mail: iarf-nlg.tre@xs4all.nl

Wordt lid! Maak € 30 over op rekening 9676 t.n.v. NLG IARF te Amsterdam . Ook giften zijn welkom. IARF Nederland heeft ANBI status. Giften zijn aftrekbaar voor de inkomstenbelasting.